

Nekje vmes. V Evropo se pride preko Balkana

©Boris Kavur

Izvleček V zgodovini antropologije ter prazgodovinske arheologije je Balkanski polotok vedno igral vlogo migracijske poti med dvema kulturnima centroma – Bližnjim vzhodom ter Evropo. Ta pozicija je bila ustvarjena v zgodovini raziskav in temelji v kolonialni tradiciji. Tako naj bi bil Balkanski polotok tista migracijska smer, po kateri naj bi moderni ljudje prišli v Evropo, vendar so bili odkriti najmlajši neandertalci skupaj s čudnimi arheološkimi najdbami. Vse je bilo odkrito na napačnem mestu.

Ključne besede neandertalci, moderni ljudje, migracionizem, evolucionizem, Balkan

Uvod

V dobri po-neoevolucionistični veri, da je arheologija sestavni del antropologije, bom v besedilu dejansko govoril o arheologiji. Pa ne o tisti arheologiji, ki jo je nekdo še ne dolgo tega označil za tehnično brkljarijo, ampak o tisti, ki se ukvarja s prostorom, časom ter ljudmi. Prostor, ki ga bom predstavil, je jugovzhodni del Evrope – dejansko Balkanski polotok, ki ga bom raztegnil vse do vznožij Julijskih Alp. Čas je dogajanje iz obdobja pred približno 40.000 leti na eni strani ter obdobje zadnjih 150 let, v katerih so potekale raziskave prejšnjega, na drugi. Ljudje pa so, no, ker verjamem, da so neandertalci ljudje, so to oni, pa naši anatomsko moderni predniki v preteklosti ter arheologi in antropologi v polpretekli sedanjosti.

Iz razmerij med naštetimi elementi bom poskušal izluščiti znanstveno percepcijo balkanske arheologije v sedanjosti, hkrati pa bom poskušal pokazati, od kod ta percepcija izvira ter v katerih elementih je diskriminatorna, če ne že naravnost žaljiva. Ker bi bilo popolnoma nesmiselno zgolj zbrati vse možne pozicije, se bom omejil na eno samo časovno točko v preteklosti Evrope – na biokulturni obrat, v katerem so anatomsko moderne populacije zamenjale arhaične. Seveda gre pri tem za točko v geološkem času, ki je realno historični proces, ki je po antropoloških konstrukcijskih najverjetneje trajal skoraj dobrih 10 tisoč let oziroma še vedno ne vemo, če se je v resnici sploh zgodil.

Seveda znanstvena percepcija Balkana kot prostora izvira iz preteklih pojasnitev tega dogajanja oziroma procesov, ki naj bi se na njem dogajali. Največkrat je bil edini proces, ki so ga pripisovali temu področju, zgolj prehod – Balkan je in še vedno v konstrukcijskih funkcijah kot prehodno območje med Bližnjim vzhodom ter Evropo. Pri tem gre za konstrukte, ki obravnavajo arheološke najdbe z območij okoli Balkanskega polotoka, na najdbe na njem pa se v resnici skoraj ne nanašajo. Opozarjajo zgolj, da so odkritja na kraju samem neustrezna zaradi različnih, večinoma imaginarnih ter diskriminirajočih, dejavnikov.

Abstract In the history of physical anthropology and prehistoric archaeology the Balkan peninsula was always interpreted as the migration route between two cultural centers – the Near East and Europe. This position was created in the history of research which was rooted in the colonial tradition. So the Balkan peninsula was supposed to be the route on which the first modern humans have entered Europe, but the youngest Neanderthals were discovered in connection with strange artefacts. Everything was found in the wrong place.

Keywords Neanderthals, modern humans, migrationism, evolutionism, the Balkans

Zgodovina raziskav

Če govorimo o zgodovini raziskav, moramo nujno predstaviti sintezo antropoloških ter arheoloških ugotovitev ter trditev. Morda bi mi kdo nasprotoval, češ fizična antropologija se ukvarja s človeškimi skeletnimi ostanki, arheologija pa z ostanki človekovega delovanja, vendar eni in drugi ostanki izvirajo iz istih najdišč – istih plasti. Prav tako pa so bili oboji pridobljeni na enak način – z izkopavanji – kasneje pa žal vse prevečkrat obravnavani ločeno.

Prav način pridobivanja podatkov, to je izkopavanja, pa tvori jedro problema. Obilo arheoloških podatkov, ki so na voljo na posameznih področjih Evrope in so plod dolgotrajne tradicije raziskav, posamezne pokrajine povzdigujejo v podobo kulturnih centrov, ki zaradi natančnejše kulturne, regionalne ter časovne delitve kultur dajejo vtis večje kompleksnosti ter dinamike kot ostanek sveta. Pri tem seveda na področju paleolitske arheologije ne moremo zaobiti sekularne dominancije Francije v evropskih kulturnih in stratigrafskih sistematičah ter iz slednjih izhajajočih nomenklatur. Imena in koncepti – acheuléan, mousterien, aurignacien, gravettien... ki so bili postavljeni v prvi polovici dvajsetega stoletja, še vedno ostajajo v uporabi ne zgolj v obrobni področjih Španije in Nemčije, ampak tudi na Poljskem in v Bosni (Strauss 1995, 4). Pa vendar, če bi bil frankocentrični pristop pred 25 leti še popolnoma sprejemljiv, se je pred 15 leti začela stvar zapletati, danes pa problematika panevropskih razlag kulturnih fenomenov postaja kontraproduktivna in ostaja v uporabi zgolj zaradi neke nerazumljive sentimentalnosti (Kavur 2000, 20). Področja med navideznimi centri pa so marginalizirana zaradi manjše količine arheoloških najdb na eni ter neujemanja obstoječih s centri na drugi strani. Tako lahko celotna področja postanejo deviantna. Zaplete se le, ko se tako področje nahaja na kraju, preko katerega naj bi potekala poglavitna migracijska smer, po kateri naj bi prišli nosilci novosti – z uveljavitvijo migracionizma so bila ustvarjena tudi vrata v Evropo.

Ključno pozicijo pri razumevanju procesa zamenjave neandertalcev ter prihoda modernih ljudi v Evropo igra vpetost razlag v teorijske osnove, ki pojasnjujejo razvoj vrst – v evolucionizmu. In osnova – evolucija – je predlog, ki pravi, da so si vsi organizmi sorodni, je velikokrat potrjeno dejstvo, ki je sestavni del, če ne že osnova moderne znanosti. Ideja, da se je življenje razvijalo, sodi med predpostavke, kot sta obstoj gravitacije ter sferoidna oblika zemlje – skratka med potrjena dejstva, ki jih ni mogoče falsificirati. Evolucija torej ni mit.

Popolnoma drugačna stvar pa je vprašanje, kako se je življenje razvijalo. Standardna razlaga evolucije kot počasnega in postopnega spreminjanja je mit. Gre za mit, ki je bil rojen iz drugega mita – iz viktorjanske predpostavke o napredku (Eldredge, Tattersall 1982). V nasprotju s še vedno obstoječo eklesiastično pozicijo, da vsaka sprememba ter napredek pomenita degradacijo, je v industrijskem zagonu po prisvojitvi energijskega potenciala fosilnih goriv viktorjanska miselnost ustvarila predpostavko o nepovratnem napredku. V skladu z maltuzijansko ekonomijo, na kateri mimogrede temeljijo tudi osnovne Darwinove predpostavke o naravni selekciji, pa je ustvarila podobo neizogibnega propada oziroma nujnosti zasužnjenja ekonomsko šibkejših.

Sicer so podobne progresionistične teze bile prisotne že dolgo pred Darwinom, vendar je šele slednji s konceptoma adaptacije ter selekcije pojasnil neujemanje naravnega stanja s predpostavkami velike verige bivanja, po kateri ni bil smiseln obstoj primitivnih organizmov. Vendar pa do tega premika ni prišlo v kulturnih ter posledično tudi v antropoloških in arheoloških študijah. Kulturna adaptacija na okolje je morala počakati še dobro stoletje, da se je uveljavila v obliki kulturno materialistične filozofije v arheologiji, anatomski adaptacija v obliki rasne teorije pa je bila prisotna v antropologiji, če jo v tem obdobju lahko sploh tako poimenujemo, že dobrega pol tisočletja. Povezava med obema pa ni bila nikoli vzpostavljena.

Na drugi strani pa so se prav v petdesetih letih pred Darwinovo smrtjo izoblikovali koncepti raziskav prazgodovine, kot jih poznamo še danes. Že leta 1851 je Latham definiral tri osnovne probleme (Gamble 1993 40):

- enotnost ali neenotnost človeške vrste;
- njena starost;
- geografski izvor.

Seveda ne smemo pozabiti, v kakšnem intelektualnem okolju so bila ta vprašanja postavljena. Gre za prelomno obdobje, ko je prišlo do sesutja kratke biblijske kronologije človeštva ter se je njegov začetek vse dalje odmi-

kal v nejasno geološko preteklost. Biblijski čas je zamenjal etnološki čas, kajti prav v začetnem obdobju imperalizma so bile vzpostavljene družbene razvojne sheme, ki so osnovo za izhodišče jemale pri kulturno "najnižjih" rasah človeštva. Vzporedno s tem so potekale tudi razprave o poligenizmu ter monogenizmu – vprašanju samega izvora človeštva. Te so še vedno dediščina kreacionistične miselnosti, ki je poskušala pojasniti variabilnost svetovnih populacij.

Vse to pa je potekalo v obdobju brez znanih človeških fosilov in je vodilno vlogo igrala razprava o rasni raznolikosti človeštva. V tej se je šele ob koncu osemnajstega stoletja z delom J. G. Blumenbacha pojavila populacijska dinamika. Njegovi predhodniki, vključno z I. Kantom, ki je sicer nekatere rase poimenoval po migrirajočih ljudstvih (npr. Hunih), so jih opisovali statično. Rase so bile ustvarjene oziroma so se razvile kot posledica okoljskih dejavnikov v določenem okolju. Širitve ras onkraj njihovih naravno določenih meja ni bilo. Koncepte je spremenil Blumenbach, ki je uvedel teorijo degeneracionizma. Zanj je najpopolnejša, tako fizično kot tudi kulturno, kavkaška rasa, ki se nahaja na področju optimalnih klimatskih razmer. Črna in rumena rasa pa sta degenerirali zaradi selitve izven tega območja (Kavur 1999a, 2).

Tako prepričanje je bilo posledica dejstva, da sta svetovna trgovina ter prvo popotništvo že konec 18. stoletja spoznali svet, znanost pa je temu sledila z zamikom dobrih stotih let. Rasne tipologije so bile ustvarjene dobro stoletje pred ustanovitvijo antropoloških društev v Parizu leta 1859 ter v Londonu leta 1863. Tako se je znanost devetnajstega stoletja še vedno ukvarjala s hipotetično umestitvijo izvora človeka ter z debato o njegovi podobi. Danes se zgodovina antropologije najraje navezuje na monogeniste, kot je bil J. Prichard, ki je trdil, da je bil prvobiten človek temne polti ter da je bil ustvarjen nekje med Kavkazom in Hindustanom (Barnicot 1960, 24-25). Še vedno je bila v monogenizmu zaznavna močna biblična nota, ker so avtorji večinoma domnevali, da je bil človek ustvarjen. Na drugi strani pa je prav monogenizem moral vsebovati tudi pojasnitve, zakaj se ljudje nahajajo na vsem svetu – potrebna je bila vpeljava migracionizma, za potrebe sprememb nekoč enotne izvorne populacije pa je geografska rasna delitev nudila osnovo za ekološki determinizem kot tisti dejavnik, ki človeške rase izoblikuje. Tako je Buffon trdil, da se je izvorna rasa množila ter posledično selila po svetu, kjer se je zaradi vplivov podnebja, razlik v prehrani ter parjenja s sebi podobnimi začela spreminjati – ločevati na geografske rase (Barnicot 1960, 25).

Prostor za porajajoči se hiperdifuzionizem z začetka dvajsetega stoletja je pripravil nemški evolucionist E. Haeckel. V svojem iz romantizirane variante "Naturphilosophie" izhajajočem darvinizmu je združil idealizirani progresionizem ter koncepte naravne selekcije. Sicer je ustvaril osnovne koncepte paleoantropologije, ko je menil, da se je človek razvil iz primatskega prednika preko govora nezmožnega opičjega človeka, vendar je tudi trdil, da so se različne rase razvile iz različnih primitivnih prednikov ter da so v različnih obdobjih prestopile prag človeštva. Bistvo razvoja pa zanj ni bila neka vrojena težnja po razvijanju, kot je to veljalo v prejšnjih stoletjih, ampak konflikt med rasami oziroma rasni boj (Kavur 1999a, 11). Mnogi menijo, da je prav prevlada njegove oblike evolucionizma v Nemčiji povzročila ustvaritev intelektualnega okolja, ki je sproduciralo nacionalni socializem, hkrati pa je tudi oblikoval koncepte paleoantropologije prve polovice dvajsetega stoletja.

S teorijo rasnega boja v svoji osnovi, je vsaka difuzija postala migracija ter vsaka migracija osvajanje ter podreditve, če ne že iztrebljanje drugačnosti. Istočasno so se začeli pojavljati tudi vedno številnejši človeški fosili. Na eni strani je šlo za fosile, ki so nam bili podobni, na drugi strani pa je obdobje konca devetnajstega stoletja dalo tudi dve fosilni vrsti – neandertalce ter *Homo erectus* oziroma *Homo primigenius* ter *Pithecanthropus alalus*, če sledimo Haecklovi terminologiji. Poromantično obdobje je iz neandertalcev hitro naredilo poopičene divjake s pokrčenimi koleni ter gorjačami na hrbtu – podobe, ki so s svojim infantilnim ter nebogljenim videzom delovale kot prisposode težavnosti boja z naravo oziroma so upodabljale kreature, ki so zgolj čakale na to, da jih bodo zamenjali moderni ljudje.

Oblika tega konflikta oziroma zamenjave ni bila jasna vse do začetka dvajsetega stoletja, ko je med leti 1988 ter 1905 v Krapini v Hrvaškem Zagorju Dragutin Gorjanović-Kramberger izkopal največjo zbirko neandertalskih fosilov doslej. Njegove najdbe so sicer hitro zasenčila francoska odkritja pokopanih skeletov, vendar je prav fragmentiranost ustvarila enega izmed najpomembnejših mozaičnih kamenčkov v ustvaritvi podobe neandertalcev. Odkrite kosti so bile ožgane ter polomljene – številne tudi razcepljene. Kramberger je odkrite ostanke proglasil za sledi kanibalske pojedine – "bitka pri Krapini" je oblikovala podobo popularnih predstav o nadomestitvi populacij v preteklosti. Na eni strani so neandertalce upodabljali kot kanibale, na drugi strani pa so jih hitro proglasili za plen modernejših prišlekov (Kavur 1999b, 59-61). Vendar, od kod naj bi ti prišli?

Francoski antropolog M. Boule, ki je opisal anatomijo slavnega neandertalskega starca iz La Chapelle-aux-Saint, je verjel, da so moderni ljudje v času neandertalcev že obstajali nekje drugje. Po njegovih ugotovitvah se je namreč srednjepaleolitska kultura vedno vezala na neandertalske fosile, mlajšepaleolitska pa na moderne. In ko so drugi zamenjali prve, je prišlo do nenadne spremembe, ki daje slutiti, da je mlajši paleolitik bil prinesen v Evropo že v svoji razviti obliki oziroma je njegov razvoj potekal že dolgo časa na nekem drugem kraju (Tattersall 1999, 58). Antropologi so v tem obdobju začeli uvajati koncepte klimatskih sprememb kot dejavnik, ki je spočel ločitev ljudi od opic. Verjelo se je, da je najboljši kraj, kamor bi lahko umestili ta dogodek, področje osrednje Azije, kjer se je združil dvig Himalaje s splošnim poeocenskim trendom klimatskega ohlajanja in osuševanja ter ustvaril odprta višavja. Vsaka človeku podobna opica, ki bi živela na tem področju, bi bila prisiljena spremeniti svoj na gozdove vezani način življenja v smeri bolj človeškega, ki je vezan na odprta področja. Poglavitni zagovornik takega prepričanja je bil direktor American Museum of Natural History iz New Yorka, H. F. Osborn. On je v dvajsetih letih poslal celo serijo odprav v osrednjo Azijo, ki pa so zaslovele predvsem po spektakularnih odkritjih dinosavrov (Tattersall 1999, 74-75). S temi odpravami se je pozornost prvič preusmerila od živečih primatov ter tropskih gozdov, kamor so bili najprej zagledani zgodnji darvinisti iz obdobja pred odkritjem velike količine človeških fosilov (Eiseley 1979, 191).

Do istega področja je na drugačen način – kartiral je takrat poznane hominide – prišel tudi angleški anatom ter hiperdifuzionist Grafton Elioth Smith. Menil je, da se je skupni prednik srednjepleistocenskih hominidov moral nahajati nekje v sredini – v Perziji ali Turkestanu (Kavur 1999a, 19). Vendar je šlo pri tem početju za naključna ugibanja. Ta so temeljila na starejših delih, ki so bila hipotetična, na rasnih študijah, ki so bile zaradi nenatančnosti vzorčenja še bolj hipotetične, ter na skoraj neverjetnih najdbah redkih fosilnih hominidov. Predvsem pa nikjer ni bila upoštevana arheologija, ki je prav v začetnem zagonu difuzionizma poenačila svoje pojmovanje kulture s herderjevskim "Volkstum".

Evropska arheologija je začela ustvarjati zemljevide distribucij, ki so predstavljali zaključene skupine, pojmovane kot proto-etnije. Za potrditev teh je potrebovala analitsko orodje, ki ga je našla v tipologiji artefaktov. Ta pa ni bila dinamičen, ampak statičen model in kulture so bile določene glede na količine posameznih elementov v orodnih zbiri oziroma glede na prisotnost elementov, ki so jim pripisovali poseben oziroma določujoč pomen. Tako

so spremembe pomenile prihod novih elementov – ljudi. V prazgodovinski arheologiji se je teorija kulturnih krogov povezovala z migracionizmom.

Zagotovo je prav nezadovoljstvo s prepričanjem arheologov v preteklosti, ki so kamena orodja razlagali kot skoraj žive razvijajoče ter razmnožujoče se psevdoorganizme, povzročilo nezaupanje do arheoloških analiz kamenih orodij ter vrednosti evulucijskega pristopa (Foley 1987, 380). Odstopanje od takih konceptov pa je vodilo do povezave artefaktnih tipov z biološkimi fosili. Tako so postale razlike v artefaktih sinonim za biološke razlike, kajti mlajšepaleolitska tehnološka revolucija naj bi posledično pomenila tudi biološki obrat ter uresničitev popolne biološke sposobnosti za kulturo.

Pa vendar stvari niso zgledele popolnoma tako. V kamenih industrijah so bile na osnovi kontinuitete posameznih orodnih tipov prepoznane vmesne kulture, ki naj bi v trenutku drugega vdora neoevolucionizma v arheologijo predstavljale vmesne stopnje v razvoju od neandertalskih proti modernim tehnologijam. Ena takih je bil tudi francoski *châtelperronien*. Prvi je industrijo prepoznal D. Peyrony, jo poimenoval *périgordien* ter jo med leti 1933 ter 1946 razdelil na dva dela, ki pa naj bi bila sočasna z *aurignacienom*, kar je bilo popolnoma v skladu s predpostavljanim *dvolinijskim* razvojem hominidov v Evropi. Kasneje je Garrodova pokazala ločenost stopenj, ju preimenovala v *câstelperronien* (*châtelperronien*) in *gravettien* ter pokazala na zaporedje mlajšepaleolitskih industrij, kar je v uporabi še danes.

V prvi polovici prejšnjega stoletja se je zdelo, da so v *châtelperronienski* plasti najdišča *Combe-Capelle* odkrili skelet, ki bi bil sočasen, pa vendar različen od *aurignacienskih* z najdišča *Cro Magnon*. In medtem ko se o izvoru *aurignaciena* ni razpravljalo, naj bi se razvili pripadniki rase, kateri je pripadal skelet iz *Combe-Capelle*, nekje v plodnih ravninah ob Indu in Gangesu ter se kasneje v dveh valovih selili po svetu. Prvi naj bi potekal preko Rusije v Evropo, drugi pa preko Arabskega polotoka v Afriko (Kavur 1999c, 71).

Spet se kot kraj izvora človeštva pojavlja Azija. Tokrat se za razliko od starejših teorij, ki so iskale kraje, kjer se je podnebje poslabšalo, pojavljajo kraji z optimalnim podnebjem, pri čemer lahko iščemo vzroke za tako umestitev tudi v vplivu jezikovnih teorij o sorodnosti indoevropskih jezikov. Tako je do šestdesetih let večinoma kot kraj izvora ras modernega človeštva igrala poglavitno vlogo Azija, vendar se je v šestdesetih vse spremenilo. V obdobju po koncu druge svetovne vojne so antropološke raziskave v

Aziji za nekaj časa zamrle. Vojna se je podaljšala z ljudsko revolucijo na Kitajskem, sledila je vojna v Koreji, pa v Indokini, osamosvojitve Indije... Azija je postala nemiren politični kotel, ki ni pretirano maral vdorov zahodnjaških kapitalistov, ki so iskali svoj izvor (Kavur 1998, 34).

Po drugi svetovni vojni pa je prišlo tudi do konceptualne spremembe znotraj arheologije. S povratkom neoevolucionizma na eni strani (v ZDA ter Franciji) ter izrazito skeptično usmerjene arheologije na drugi (v Veliki Britaniji), je večji del raziskav poskušal vzpostaviti sisteme kontinuitete med srednjim in mlajšim paleolitikom. Z vzpostavitvijo vmesnih prehodnih stopenj so arheologi poskušali vzpostaviti baze podatkov, ki bi zanikale katastrofične implikacije bioloških modelov zamenjav populacij (Gilman 1996, 227). Na drugi strani pa so večajoči se skupki najdb iz vzhodne Afrike ter nezmožnost raziskav v Aziji preusmerili pozornost na celino južno od Evrope. Z odkritji serije hominidov v vzhodnoafriškem tektonskem jarku, ki se dejansko začne že s tokom reke Jordan, je bil ustvarjen koridor, ki bi prihajajoče hominide z lahkoto vodil v Evropo.

Zadnja vrata

V trenutku, ko se ukvarjamo z najstarejšo prazgodovino, se moramo zavedati dejstva, da je Evropa zgolj majhen *cul de sac*, privesek Azije, ki leži na severozahodnem robu poseljenega sveta srednjega in mlajšega pleistocena. In za pojasnitev dogajanja na tem področju je potrebno predvsem opazovati kulturno dinamiko Afrike in Azije – gre za dejstvo, ki se ga najjasneje zavemo, ko poskušamo predstaviti koncepte prihoda prvih ter prvih anatomsko modernih ljudi v Evropo. Vsa stvar ima zgolj en problem – vmesni prostor. Prostor, ki sega od Bližnjega vzhoda do "prave" Evrope, ta pa se tako ali tako začne šele na alpskih vršacih. Za zožitev in razumevanje konstrukcije tega koridorja se je potrebno posvetiti začetkom paleolitske arheologije na Bližnjem vzhodu ter na Balkanu.

Na področju Bližnjega vzhoda je bila do nedavnega večina raziskav vezana na področje Izraela v njegovem največjem obsegu – v začetni fazi zaradi vazalnega odnosa do velenil Anglije in Francije, v končni pa zaradi pospešenega izraelskega čiščenja pomembnih arheoloških najdišč pred predajo ozemelj Palestincem, Sirijcem in Egipčanom.

Z izkopavanji je že leta 1925 začel F. Turville-Petre v jami *Zuttiyeh*, sledila sta v tridesetih francoski konzul v Jeruzalemu R. Neuville, ki je kopal v jami *Qafzeh*, ter združena ameriško angleška skupina pod vodstvom D. Garrod, ki je kopala v *Tabunu*, *Skhulu* ter *el-Wadu*. Ključno vlogo

je odigrala zadnja skupina. Na eni strani je to posledica povezave med asistentom T. McCownom ter slavnim angleškim anatomom A. Keithom, na drugi pa delovanja energične D. Garrod, ki je postala prva profesorica na univerzi v Cambridgu, in je poleg revizije francoskega paleolitika vzpostavila tudi osnove migracionističnih razlag zamenjave srednjega in mlajšega paleolitika.

McCown in Keith sta leta 1939 skupaj objavila fosile iz jam pod goro Karmel in sta jih opisala kot pripadnike ene same raznolike populacije. Danes so fosili iz Tabuna opisani kot neandertalci, fosili iz Skhula pa kot moderni ljudje, avtorja pa sta na podlagi podobnih zob kot povezovalnega elementa ter enake kulture – to je kamenih orodij – v obeh bližnjih najdiščih ustvarila podobo ene variabilne populacije. Variabilnost sta pojasnila z življenjem hominidov v “*mukah razvojnih sprememb in ko so bili zaradi tega nestabilni in gnetljivi v svoji genetski konstituciji*”. Ko sta zbirko fosilov primerjala z evropskimi, so fosili iz Tabuna hitro postali podobni neandertalcem, fosili iz Skhula pa kromanjoncem. Med klasičnimi neandertalci ter Tabunom se je nahajala zbirka iz Krapine, ki je prav tako vsebovala veliko bolj gracilno grajene osebkke. Za pojasnitev take situacije sta vzpostavila sistem, ki je predpostavljala postopno teritorialno gracilizacijo neandertalcev. Ti naj bi bili v zahodni Evropi najbolj robustni, v Krapini že manj, na Bližnjem vzhodu pa naj bi bili že skoraj podobni modernim ljudem. Vendar njun model ni predpostavljala razvoja modernih ljudi na Bližnjem vzhodu. Ti naj bi se, kot so to velevale starejši sistemi, pojavili v zahodni Aziji (Tattersall 1999, 110-111). Z njunim modelom je Krapina dobila vlogo področja, ki sicer še sodi v neandertalski kulturni in anatomski krog, vendar so tipične značilnosti tu že nekoliko slabše izražene – Balkanski polotok je dobil vlogo veznega predela, ki je skrajno obrobje povezoval s centrom.

Smer prehoda pa je določila D. Garrod. Od samega začetka je Bližnji vzhod proglašala za “*vrata prazgodovinskih migracij v Evropi iz Daljnega vzhoda ter Azije*” (Trinkaus, Shipman 1993, 245). Med delom v Palestini in po njem je kopala tudi v najdiščih v Kurdistanu ter poskušala začeti z izkopavanji v Anatoliji, nato pa je svojo pozornost usmerila v Bolgarijo na najdišče Bačo Kiro. Pri tem je opozorila, da bi v tej zvezi bilo potrebno tudi natančneje pregledati najdbe iz Potočke zijalke ter drugih takrat jugoslovanskih jam (Davies 1999, 6-9).

Garrodova je pričakovala povezave zaradi podobnosti med najdbami iz jame Temnata v Bolgariji ter materialom, ki ga je poznala z Bližnjega vzhoda. Ključni element, ki je

povezoval vsa najdišča, so bile koščene konice s precepljeno bazo, te pa so bile poznane tudi iz Potočke zijalke (Kozłowski 1999, 97-98). Model, ki je bil s tem vzpostavljen, je predpostavljala migracije – kulturne ali populacijske – preko Balkanskega polotoka. Takih pojasnitev se je oprijela predvsem angloameriška ter posledično tudi bolgarska oziroma poljska arheologija. Arheologi v nekdanji Jugoslaviji pa se zanjo niso zanimali – pri tem je potrebno izpostaviti predvsem slovensko ter hrvaško paleolitsko arheologijo in antropologijo. Po začetnem zagonu z odkritjem Krapine je v naslednjih desetletjih bila vzpostavljena zgolj slovenska paleolitska arheologija, ki pa se je po svoji tradiciji predvsem navezovala na alpski prostor ter bila veliko bolj paleontološko in ne antropološko usmerjena. Zaradi preokupacije z regionalnimi kronološkimi modeli ter skeptične usmeritve do konca devetdesetih ni ustvarila dinamičnih modelov, ki bi predpostavljali kakršnekoli migracije preko slovenskega ozemlja, in to kljub temu, da je svetovna arheologija vedno izpostavljala pomen podalpskega koridorja za vstop v Evropo. Izhajajoč iz podobne usmeritve se je hrvaška paleoantropologija pridružila multiregionalnemu modelu človeške evolucije, kar je posledica intenzivnih stikov s tvorci te teorije, ki so izhajali iz stare McCownove ideje o gracilizaciji neandertalcev na področju Balkanskega polotoka. Seveda pa so bili tudi ti modeli statični, saj so predpostavljali razvoj znotraj regije in ne migracije v regijo oziroma prehoda skozi njo.

Model prihoda modernega človeka

Kljub temu, da arheologi menimo, da mora vsak resen model temeljiti na natančnih upodobitvah distribucij posameznih elementov v času in prostoru, še vedno pričakovane posledice v največji meri krojijo podobo razvojnih in migracionističnih modelov. Pričakovane posledice pa so končno stanje v katerem od vnaprej ter arbitrarno določenih kulturnih “centrov”.

Tako naj bi prehod od srednjega v mlajši paleolitik zaznamovale spremembe v arheološkem zapisu, v tipologiji ter tehnologiji izdelave kamenih orodij, v načinih primarne ekonomije, materialnih izrazih simboličnega obnašanja, načinu pokopov... Seveda avtorji poudarjajo, da gre za spremembe, ki so potekale več ali manj simultano po vsem svetu, najboljše pa so dokumentirane v jugozahodni Evropi – v Franciji (Gilman 1996, 222).

Vendar je tak prikaz dejstev v resnici popolna manipulacija. Večina mlajšepaleolitskih inovacij se pojavi že veliko prej, svoj največji razcvet pa doseže šele veliko kasneje po biokulturnem obratu. Prav zaradi tega se tudi pojmovanje gibanja posameznikov in populacij – kot osnove migracij

– spremeni. Migracija in difuzija sta bili poglavitni razlagi v paleolitski arheologiji vse od njene vzpostavitve, vendar ju v drugi polovici dvajsetega stoletja zamenja ekonomsko gibanje posameznikov – skupnost razpade na posameznike z njihovimi ekonomskimi ter spolnimi vlogami, ki reagirajo neposredno na svoje potrebe. Edini element, ki take skupnosti lahko spravi v gibanje, je globalna sprememba podnebja – ponovno se rodi ekološki determinizem, ki pa je zgolj spremenil svoje področje. Prej je ljudi ustvarila osušitev Azije, zdaj jih v Evropo požene osušitev Afrike ter posledično Bližnjega vzhoda.

Vzporedno z novim ekološkim determinizmom se je pojavil tudi novi biološki determinizem, ki je kapaciteto za “popolno” kulturo enačil z moderno anatomijo. Glede na dve diametralno nasprotni si teoriji o izvoru modernega človeka – modelu regionalne kontinuitete in modelu nadomestitve – obstajata tudi dva modela začetka mlajšega paleolitika.

Po prvem naj bi bil mlajši paleolitik produkt anatomsko modernih ljudi, ki so se razvili onkraj vrat Evrope ter svoje dosežke ponесли v Evropo, po drugem pa naj bi mlajši paleolitik bil policentričnega razvoja – pri tem seveda ni določeno, kateri naj bi bili ti centri, ta model pa tudi ne pojasnjuje biološke spremembe arhaičnih v moderne hominide (Olszewski 1999, 175-176).

Predvsem zaradi genetskih študij, ki so iz zunanje pozicije potrdile izvor modernega človeka v vzhodni Afriki ter njegovo širjenje po svetu, se danes posledično predpostavlja tudi pravilnost prvega modela. Anatomsko moderni ljudje naj bi se razvili v vzhodni Afriki, se razširili do Bližnjega vzhoda ter od tam po najkrajši poti – to je seveda preko Balkana – v Evropo, kjer so v njenem zahodnem delu z razvojem umetnosti do konca razvili svoj ustvarjalni potencial. Vendar vsebuje model nekaj težav. Datacije najdišč, ki naj bi potrjevale tak zmagovit pohod, so redke in dvomljive – še več, najdišča z mlajšepaleolitskimi najdbami so na Bližnjem vzhodu mlajša od evropskih, v Evropi pa so najstarejša v severni Španiji. Najmlajši neandertalci – mlajši od 35 tisoč let – so bili odkriti v Tabunu v Izraelu, Vindiji na Hrvaškem ter v Zaffarayi v Španiji.

Na drugi strani se moderno obnašanje – to je skupek umetnosti, ritualnih pokopov ter glasbe – pojavi šele nekoliko po tem, ko anatomsko moderni ljudje poselijo zahodno Evropo. In koščene konice, ki naj bi bile značilno orodje mlajšega paleolitika ter ključen intelektualen obrat v človeški zgodovini, ko je v tehnološki proces bila sprejeta še ena nova surovina, so bile prav tako odkrite na neandertalskih najdiščih – in še to v Sloveniji v jami Divje

babe I, ki naj bi predstavljala konec migracijskega koridorja (Kavur 2000, 23).

Kaj se potemtakem dogaja na Balkanskem polotoku? Lahko bi v skladu s skeptično tradicijo balkanske arheologije odvrnili, da imamo premalo podatkov ter da bo potrebno počakati na nove raziskave. Lahko bi v skladu z zahodnjaško omnipotentnostjo trdili, da je za neustreznost podatkov kriva nenatančnost raziskav, ali pa bi v najbolj nomotetični ameriški novoarheološki varianti vzpostavljali nove modele migracij iz Evrope na Bližnji vzhod.

Osebnostno menim, da gre v primeru Balkanskega polotoka za epistemološki problem. Njegova pozicija je določena z raziskovalno tradicijo – če se išče migracija, bo Balkan le prehodno območje, če se išče kontinuiran razvoj, pa bo postal center razvoja koščениh orodij ter gracilizacije neandertalcev. Nekatera dejstva le težko ustrezajo obema scenarijema oziroma kažejo na neprimerljivost različnih teorij. Zaključim lahko z besedami najslavnejšega arheologa Indiana Jonesa: “*Arheologija se ukvarja z dejstvi. Če želite resnico – oddelek za filozofijo se nahaja na koncu hodnika*”.

Zaključek

Iz povedanega lahko zaključimo, da prostor v prazgodovinski arheologiji določijo raziskave. Evolucija sama se ne dogaja v prostoru, ampak jo v prostor ponesejo šele migracije, ki so v začetni fazi fiktivne, realnost pa jim dajo šele izkopavanja. Takrat tudi razvoj dobi svojo geografsko komponento.

Tako prav v začetku dvajsetega stoletja, ko se evolucionizem uveljavi kot poglavitna biološka, pa tudi družbena paradigma, pride do prehoda od kratke, to je biblijske kronologije, do dolge, evolucionistične kronologije, hkrati pa se evolucijski prostor premakne od imaginarnega v realno dimenzijo, kar je stranska posledica zgodovine odkritij, v bistvu pa temelji na predhodnih domnevah oziroma pričakovanjih. Vpeljava evolucionizma, ki je prednike ljudi videl v primatih, je prostor izvora premaknila onkraj meja Evrope. Tega sicer v nekem trenutku oblikujejo najdbe, vendar dostopnost oziroma tradicijo raziskav omogočajo razmere – ne zgolj ekološke ampak tudi politične, pri čemer prednjačijo kolonialni odnosi. Angleži so izvor človeka iskali v Himalaji in Indiji, Nizozemci v Indokini, Švedski in Američani pa na Kitajskem. Obdobje po prvi svetovni vojni postavi v ospredje še področje Bližnjega vzhoda, ki se nahaja na samih vratih v Evropo, povojno obdobje pa z izgubo Azije vzpostavi Afriko kot kraj izvora človeštva. V obeh konstruktih

Bližnji vzhod obdrži vlogo odskočne deske v Evropo, prehodno območje pa tvori Balkanski polotok. Prehodno v tem primeru pomeni tisto območje, ki ga morajo pojasniti koncepti sicer vsebovati, vendar ga morajo izumrli hominidi kar najhitreje preiti, da bi se spet znašli na trdnih tleh, na katerih se lahko pojasni njihovo delovanje in razvoj.

Njihova neizpovednost na prehodnem območju pa ni le posledica pomanjkanja raziskav na področjih brez raziskovalne tradicije, ampak tudi vpetost opravljenih raziskav v drugačne intelektualne tradicije, ki so sposobne producirati tudi kontradiktorne rezultate. Te pa je seveda možno spet razložiti tudi z zmotami lokalnih znanstvenikov, ki že zaradi nepripadanja "veliki" srenji ne morejo svojega dela opravljati natančno ter v skladu s pričakovanji (Kavur 2000, 27-28). Znanstvena realnost nekega geografskega prostora po primerjavi "dejstev" ter diametralnih interpretacij postane zgolj fiktiven člen v procesu pojasnitve. Tak zaključek lahko služi kot strežnivek tistim arheologom, ki menijo, da je prepoznava najdb ter njihova interpretacija popolnoma neodvisna ter preverljivo "znanstvena". Arheologija kot del antropologije ne more biti objektivna znanost, ampak je vpeta v pojasnitve preteklosti, to pa so družbeno pogojeni konstrukti, če ne že imaginariji.

LITERATURA

- BARNICOT, N. A. 1960, From Darwin to Mendel. – V: HOGBEN, L. (ur.) 1960, *Man, Race and Darwin*. – University of Oxford Press, London, str. 24-32.
- DAVIES, W. 1999, Dorothy Annie Elizabeth Garrod. A short Biography. – V: DAVIES, W., CHARLES, R. (ur.) 1999, *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic*. – Oxbow Books, Oxford, str. 1-18.
- ELDREDGE, N., TATTERSALL, I. 1982, *The Myths of Human Evolution*. – Columbia University Press, New York.
- EYSELEY, L. 1979, *Darwin and the Mysterious Mr. X. New Lights on the Evolutionists*. – J. M. Dent and Sons LTD, London.
- FOLEY, R. 1987, Hominid species and stone-tool assemblages: how are they related? – *Antiquity* 61, str. 380-392.
- GAMBLE, C. 1993, Ancestors and agendas. – V: YOFFE, N., SHERRATT, A. (ur.) 1994, *Archaeological Theory: Who sets the Agenda?* – Cambridge University Press, Cambridge, str. 39-52.
- GILMAN, A. 1996, Explaining the Upper Palaeolithic Revolution. – V: PREUCCEL, R. W., HODDER, I. (ur.) 1996, *Contemporary Archaeology: A Reader*. – Blackwell, Oxford, str. 220-239.
- KAVUR, B. 1998, Dolgi pohod. Zgodba o najstarejši poselitvi Evrazije. – V: ROŠKER, J. (ur.) 1998, *Poti in brezpotja*. – Oddelek za azijske in afriške študije, Filozofska fakulteta in SVOD, Ljubljana, str. 33-48.
- KAVUR, B. 1999a, Najnevarnejši mit človeštva? Kratka zgodovina evropskega rasizma. – *Azijske in afriške študije* 3, str. 1-33.
- KAVUR, B. 1999b, Sto let Krapine in stoletje Krapine. – *Arheo* 19, str. 59-71.
- KAVUR, B. 1999c, *Nazobčana orodja v srednjem paleolitiku*. – Neobjavljena diplomska naloga na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- KAVUR, B. 2000, Na napačni strani. – *Časopis za kritiko znanosti* 200-201, str. 19-29.
- KOZŁOWSKI, J. K. 1999, The evolution of the Balkan aurignacian. – V: DAVIES, W., CHARLES, R. (ur.) 1999, *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic*. – Oxbow Books, Oxford, str. 97-117.
- OLSZEWSKI, D. I. 1999, Dorothy Garrod and the progress of the palaeolithic studies in the prehistoric archaeology of the Near East and Europe. – V: DAVIES, W., CHARLES, R. (ur.) 1999, *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic*. – Oxbow Books, Oxford, str. 167-180.
- STRAUSS, L. G. 1995, The Upper Palaeolithic of Europe: An overview. – *Evolutionary Anthropology* 4(1), str. 4-16.
- TATTERSALL, I. 1999, *Po sledi fosilov. Kaj si mislimo, da vemo o človeški evoluciji*. – Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- TRINKAUS, E., SHIPMAN, P. 1993, *The Neanderthals. Changing the Image of Mankind*. – Jonathan Cape, London.